

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК
ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

НАУМЕНКО Володимир Володимирович

УДК: 719::623.1/.3+712+711] (477-25) “17/19”

**ВПЛИВ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ СПОРУД НА ФОРМУВАННЯ
МІСЬКОГО ЛАНДШАФТУ КИЄВА ХVІІІ – ПОЧ. ХХ СТ.: ІСТОРИКО-
ПАМ'ЯТКОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ**

26.00.05 – Музезнавство. Пам'яткознавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі культурної спадщини Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Науковий керівник:

кандидат архітектури,
старший науковий співробітник
Ієвлева Валерія Павлівна,
Київський обласний центр охорони і наукових досліджень пам'яток культурної спадщини,
завідувач відділу Зводу пам'яток

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Федорова Лариса Данилівна,
Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, молодший науковий співробітник

кандидат історичних наук,
Мокроусова Олена Георгіївна,
Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій,
головний фахівець

Захист відбудеться «10» вересня 2019 р. об 11:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.252.01 в Центрі пам'яткознавства НАН України і УТОПК (адреса: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПК (адреса: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19).

Автореферат розіслано «__» серпня 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

А. О. Горькова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Формування міського ландшафту Києва XVIII – поч. XX ст. нерозривно пов'язане з розбудовою масштабної оборонної системи, що несла в собі прогресивну тенденцію до об'єднання історично розрізнених міських територій міста в єдину цілісну містобудівну структуру. Активне будівництво фортифікаційних споруд у 1700–1800-х рр., обмеживши забудову історичного ядра міста еспланадами, дало поштовх до поступової урбанізації околиць й освоєння приміських територій і стало визначальним для містобудівного розвитку Києва в цілому.

Актуальність дослідження полягає у застосуванні середовищного підходу для з'ясування ролі об'єктів культурної спадщини в їх взаємодії з довкіллям за умови постійної трансформації міської структури. Зважаючи на те, що в науковій літературі компоненти міського ландшафту Києва за функціональним та адміністративним принципами вивчені фрагментарно, пропонується дослідження покликане комплексно дослідити фортифікаційні об'єкти Києва та їх вплив на природно-антропогенний ландшафт міста XVIII – поч. XX ст.

У сучасному міському просторі Києва фортифікаційні споруди з прилеглими до них територіями та вцілілі будівлі оборонного призначення є пам'ятками національного та місцевого значення, а також щойно виявленими об'єктами культурної спадщини, які мають значну історичну цінність, і отже, потребують розроблення індивідуальних підходів до їх збереження та використання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної наукової теми Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури «Культурна спадщина у формуванні соціогуманітарного простору в Україні на початку XXI століття» (державний реєстраційний № 0113U000393).

Об'єкт дослідження – історично сформований ландшафт Києва як пам'ятка культурної спадщини та його зміни впродовж XVIII – поч. XX ст., спричинені спорудженням та функціонуванням фортифікаційних споруд.

Предмет дослідження – фортифікаційні споруди Києва XVIII – поч. XX ст. як пам'ятка культурної спадщини.

Науковим завданням дисертаційного дослідження є теоретичне обґрунтування кардинального впливу фортифікаційних споруд та будівель оборонного призначення Києва XVIII – на поч. XX ст. на характер змін ландшафту та напрацювання рекомендацій щодо збереження унікального міського ландшафту, невід'ємного від історичного урбанізованого середовища.

Метою наукової роботи є здійснення комплексного історико-пам'яткознавчого дослідження нерухомих об'єктів культурної спадщини, а саме оборонної системи як фактора впливу та наслідків будівництва й експлуатації фортифікаційних споруд на формування міського ландшафту Києва XVIII – поч. XX ст. Визначена мета передбачає розв'язання таких завдань:

- проаналізувати досвід вітчизняної та європейської історіографії з досліджуваного питання;
- систематизувати джерельну базу: архівні картографічні й іконографічні джерела, містобудівну науково-проектну документацію, нормативно-правові акти з пам'яткоохоронної справи;
- розробити концептуальні підходи, теоретичні принципи та методологію дослідження в світлі новітніх тенденцій пам'яткознавчої науки;
- проаналізувати основні історичні періоди та етапи фортифікаційного будівництва на теренах м. Києва;
- дослідити трансформації міського ландшафту Києва впродовж XVIII – поч. XX ст., спричинені спорудженням та функціонуванням оборонної системи Київської фортеці;
- виявити фактори впливу фортифікаційних споруд на природно-антропогенний ландшафт та міське середовище Києва;
- надати оцінку історичним, пам'яткоохоронним та природоохоронним особливостям культурного ландшафту сучасного Києва;
- розробити пропозиції та рекомендації щодо збереження й окреслити перспективи використання комплексу фортифікаційних споруд і будівель оборонного призначення XVIII – поч. XX ст. та прилеглих територій як пам'ятки містобудування та складової культурного ландшафту Києва.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XVIII – поч. XX ст., що фіксують певні етапи військової експансії Росії на теренах Наддніпрянської України і початок формування військово-адміністративної системи Російської імперії. Нижньою хронологічною межею дослідження вважаємо 1706 рік, коли за наказом Петра I була закладена перша Печерська фортеця. Верхню хронологічну межу дослідження обмежуємо 1909 р. – роком скасування еспланадних правил щодо експлуатації Київської фортеці.

Географічні (територіальні) межі дослідження окреслено сучасними адміністративно-територіальними межами Києва, а саме тими історичними місцевостями, на які поширювалися еспланадні правила у XVIII – на поч. XX ст.: на півночі – історична місцевість Лук'янівка та р. Глибочиця, на півдні – пасмо Звіринця, Видубичі, Лиса гора, на заході – заплава і долина р. Либідь, на сході – схили, русло та прибережна частина р. Дніпра, де існували передмостові укріплення.

Методологія дослідження. Відповідно до очікуваних теоретичних та прикладних результатів дослідження було обрано загальнонаукові методи: гіпотетико-дедуктивний, натурне спостереження, порівняння, опис, планіметричний, композиційний та структурно-системний аналіз (класифікація, періодизація, систематизація, типологізація), синтез (теоретичне узагальнення) та графоаналітичний метод (моделювання); спеціальні методи: історичний, історико-аналітичний, історико-порівняльний, ландшафтознавчий, топографічний, картографічний, іконографічний, топонімічний, метод містобудівної та художньої естетики, а також метод кількісних підрахунків.

З одного боку, пропонуване наукове дослідження спирається на вивчення фортифікаційної системи Києва означеного періоду, картографічні матеріали: мапи, плани, містобудівні кресленики, вивчення природних особливостей київського ландшафту, його історичних змін та топоніміки. З іншого боку, дослідження виходить на якісно новий рівень уявлення про Київ як унікальну містобудівну систему, що має вплив на видозміни природного ландшафту.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що в ньому *уперше*

– розглянуто та обґрунтовано визначальну роль фортифікаційних споруд XVIII – поч. XX ст. у формуванні міського ландшафту Києва;

– здійснено хронологічну класифікацію історіографічної бази історичних та пам'яткознавчої наук, а також праць із суміжних дисциплін з питання фортифікаційного будівництва Києва XVIII – поч. XX ст.;

– досліджено широкий спектр картографічних та іконографічних джерел, зокрема таких, що опубліковані фрагментарно в інших контекстах;

– узагальнено періодизацію та встановлено історичний зв'язок між будівництвом Київської фортеці та містобудівними тенденціями розвитку Києва;

– систематизовано основні фактори та результати впливу кожної конкретної фортифікаційної споруди XVIII – поч. XX ст. на міський культурний ландшафт.

Уточнено:

– дефініції вжитої в дисертації наукової термінології та пам'яткознавчого поняття «культурний ландшафт».

Поглиблено:

– основні методологічні напрями пам'яткознавчої діяльності з охорони культурної спадщини, об'єкти якої розглянуто в дослідженні.

Запропоновано:

– авторські рекомендації щодо охорони, збереження та використання фортифікаційних укріплень з прилеглими до них територіями з вцілілими будівлями оборонного призначення Києва XVIII – поч. XX ст.

Практичне значення полягає в можливості використання теоретичних положень та результатів дослідження, а також ілюстративного матеріалу, що додається, для написання наукових праць, розробки лекційних та семінарських курсів, навчально-методичних посібників та матеріалів зі спеціальностей «Музеєзнавство. Пам'яткознавство» (26.00.05), «Містобудування та ландшафтна архітектура» (18.00.04), укладання путівників, довідників, енциклопедій, топографічних карт, історико-краєзнавчих інтернет-сторінок.

Комплекс пропозицій і рекомендацій зі збереження та використання об'єктів культурної спадщини – фортифікаційних споруд з прилеглими до них територіями з вцілілими будівлями оборонного призначення Києва XVIII – поч. XX ст. може скласти підґрунтя для удосконалення та розширення пам'яткоохоронних заходів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаним науковим дослідженням. Наукові положення, висновки та рекомендації, винесені на захист, одержані автором самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, результати та висновки дисертаційної праці пройшли апробацію у формі доповідей з обговоренням на 8 конференціях протягом 2016–2019 рр. та 13 наукових публікацій.

Міжнародні наукові та науково-практичні конференції: Словенська термінологія данас: међународни научни симпозијум (Београд, 11–13. маја 2016. године), Третя Міжнародна науково-практична конференція «Етнос, мова та культура: минуле, сьогодні, майбутнє (Львів–Люблін, 18–20 травня 2016 р.), XIV Международная научная конференция «Наука в современном мире» (Київ, 20 ноября 2017 г.), XXVIII Міжнародна науково-практична конференція «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ, 21–22 березня 2019 р.).

Всеукраїнські наукові конференції: Шості Всеукраїнські Зарембівські наукові читання «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції» (Київ, 18 квітня 2017 р.), Міждисциплінарна конференція «Буковинознавство у мультидисциплінарному вимірі» (Чернівці, 4-5 травня 2017 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Культурна спадщина і сталий розвиток» (Київ, 14 грудня 2018 р.), Сьомі Всеукраїнські Зарембівські наукові читання «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції» (Київ, 17 квітня 2019 р.).

Результати дослідження обговорювалися на засіданнях Вченої ради та науковому семінарі Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток культури протягом 2014–2019 рр.

Публікації. Основний зміст дисертації висвітлено у 13 статтях, з них 6 – у наукових фахових виданнях України, 4 – у закордонних та індексованих наукометричних виданнях.

Структура дисертації обумовлена визначеними метою та завданнями. Вона складається зі вступу, трьох розділів (6 підрозділів) з висновками до них, загальних висновків, списку використаних джерел (783 позиції), додатків та списку умовних скорочень. Загальний обсяг основного тексту – 198 с., повний обсяг дисертації – 298 с. (перший том). Додатки включають 100 картографічних (історичних мап та карт-реконструкцій), 120 іконографічних (фотоілюстрацій і креслень), 56 текстових матеріалів (нормативно-правових актів) та базовий словник дослідження з 270 дефініціями застосованих в роботі історичних та фахових термінів. Дисертацію ілюструють 4 таблиці і 2 схеми. Загальний обсяг додатків – 515 с. (другий том).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми, її актуальність та наукову новизну роботи; визначено об'єкт, предмет, методологію дослідження; сформульовано мету та завдання; окреслено хронологічні та територіальні межі; описано

практичне значення; надано відомості про апробацію результатів і публікації основного змісту дисертації.

Перший розділ «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» присвячений огляду матеріалів історіографічної бази дослідження, аналізу джерел за зібраними архівними документами із застосуванням відповідної до поставлених завдань методології.

Підрозділ 1.1. «Історіографія дослідження міського ландшафту Києва у вітчизняних та зарубіжних наукових працях» аналізується історіографія з обраної дисертаційної теми. Обґрунтовано, що об'єктами наукових студій були лише окремі її аспекти. Розгляд літератури здійснено за тематико-хронологічним принципом з опорою на науковий доробок вчених України, Російської Федерації, Білорусі, Австрії, Італії, Латвії, Литви та США. Основу фізико-географічних досліджень Києва складають наукові праці з топографії, гідрографії, картографії та топоніміки. Історико-містобудівні дослідження Києва охоплюють питання оборони, забудови, інфраструктури і адміністрування міста. Окрему увагу приділено пам'яткознавчим та пам'яткоохоронним дослідженням Києва, а також теорії урбаністики та «культурного ландшафту».

Спираючись на широкий спектр історичних документів (зводів законів, указів, описів, звітів комісій, офіційної кореспонденції), наукових видань (монографій, збірників наукових праць, матеріалів та тез конференцій), довідників, енциклопедій, тематичних покажчиків, а також періодичних видань, простежуємо стійкий інтерес до київської тематики не лише з погляду історичної науки, а й інших дослідницьких галузей, які всебічно вивчають Київ XVIII – поч. XX ст. Вивчення історіографічної бази систематизовано у такі тематичні блоки: археологічні розвідки; енциклопедичні джерела; історико-містобудівні дослідження Києва; історичні дослідження, присвячені окремим територіям, фортифікаційним комплексам та спорудам оборонного призначення Києва; краєзнавчі описи. До усіх тематичних блоків застосовуємо хронологічний принцип – історіографія до початку XX ст., радянського періоду; періоду незалежності України та новітні наукові розвідки.

Праці, які комплексно охоплюють фізико-географічні та історико-містобудівні аспекти історії Києва, а також питання вивчення й охорони пам'яток як усього міста, так і його окремих місцевостей, належать до доробку таких дослідників: М. Ф. Берлінський, Г. Л. де Боплан, Л. П. Добровольський, Ф. Л. Ернст, М. В. Закревський, Ю. Ю. Кондуфор, П. Г. Лебединцев, Г. Н. Логвін, М. О. Максимович, М. О. Рибаків, С. П. Тараненко, І. І. Фундуклей, М. М. Шулькевич та ін.

Топографію київських земель, зокрема характерні особливості окремих історичних місцевостей з належними до них суходільними природними географічними об'єктами, що неодноразово змінювали свої топонімічні назви впродовж багатьох віків, вивчали науковці: П. Я. Армашевський, Є. Ф. Зябловський, Л. П. Кругликов-Гречаний, В. І. Новгородцев, І. Ю. Парнікоза, М. І. Петров, Л. А. Пономаренко, О. О. Попельницька та ін.

Гідрографічну мережу на території Києва, що охоплює зниклі та існуючі водні об'єкти басейнів річок Дніпра та Либіді поблизу історичного центру міста, вивчали: П. Є. Белявський, В. І. Вишневський, О. М. Анацький, М. Г. Демчишин, І. М. Каргапольцев, М. І. Максимович, О. О. Михайлик, В. Г. Пазанич, М. В. Шарлемань, Г. І. Швець та ін.

Картографічними матеріалами, що відображають фізико-географічні та історико-містобудівні особливості міського ландшафту Києва, переймалися такі вчені: Д. Я. Вортман, А. Л. Герус, І. Б. Гірич, Л. А. Гольденберг, Я. Р. Дашкевич, В. О. Кордт, Т. Ю. Люта, В. І. Нікітіна, Д. Л. Стефанович, І. І. Тимченко-Рубан, Т. С. Шовкопляс, О. І. Ющенко та ін.

Окремої уваги заслуговує важливий для дослідження матеріал, отриманий в результаті археологічних розкопок, якими керували: В. Б. Антонович, Ю. С. Асеев, В. А. Богусевич, С. А. Висоцький, В. М. Зоценко, В. Г. Івакін, М. К. Каргер, С. Р. Кілієвич, В. К. Козюба, К. А. Лохвицький, Д. В. Мілеєв, І. І. Мовчан, Ю. Е. Овчинніков, М. А. Сагайдак, І. М. Самойловський, П. П. Толочко, В. О. Харламов, В. В. Хвойко та ін.

Аналіз історико-містобудівних досліджень Києва та його окремих територій містить ґрунтовні розвідки, присвячені питанням забудови, транспортної та інженерної інфраструктури, адміністративного поділу міста, а саме публікації: Г. В. Алферова, Д. О. Єрмак, А. І. Ігнаткіна, В. П. Ієвлевої, В. В. Ковалинського, В. В. Кобзаря, С. В. Машкевича, В. І. Пілявського, О. О. Попельницької, О. М. Сердюк, М. Ф. Хемм, І. І. Щітківського та ін.

На вивченні фортифікаційного будівництва, функціонуванні будівель оборонного призначення та ролі укріплень на території Києва зосереджують увагу О. В. Голованов, В. С. Жигола, М. А. Кадомська, Д. П. Меньшов, О. Г. Мокроусова, С. С. Петров, О. В. Ситкарева, А. Ю. Скрипник, Т. О. Трегубова, П. Т. Тронько, Л. Л. Фріман, А. М. Шамраєва, Ф. П. Шевченко та ін.

Плани та проекти забудови Києва аналізують С. І. Архіпова, М. Б. Кальницький, Т. В. Скібіцька, К. О. Третьак; архітектурну стилістику міста досліджували Ю. В. Івашко, С. К. Кілессо та О. Г. Мокроусова.

Розробленню загальної теорії науки про ландшафти, зокрема природно-антропогенні, міські, культурні, питанням вивчення міського простору та історичного середовища приділяють особливу увагу Ю. О. Веденін, М. Д. Гродзинський, Г. І. Денисик, А. І. Звіряка, М. Є. Кулешова, Д. О. Саймондс, Ю. Г. Тютюнник та ін.

Невід'ємним напрямком вітчизняних та зарубіжних пам'яткознавчих студій є розроблення науково-методичної бази пам'яткоохоронної справи, теоретичних засад щодо збереження цінних історичних ландшафтів як об'єктів культурної спадщини, на чому наголошують В. І. Акуленко, Є. Є. Водзинський, А. О. Горькова, Л. О. Гріффен, С. З. Заремба, Б. В. Колосок, С. І. Кот, В. О. Константинов, В. В. Машталір, Р. ван Оерс, Л. В. Прибега, Н. М. Сенченко, О. М. Титова, Л. Д. Федорова та ін. Окремо варто відзначити колектив авторів під керівництвом В. А. Смолія, завдяки яким було створено

багатотомне енциклопедичне видання «Звід пам'яток історії та культури України», зокрема книгу «Київ» у 3-х частинах (гол. ред. П. Т. Тронько).

Незважаючи на велику кількість публікацій з окремих аспектів теми дослідження, питання впливу фортифікаційних споруд Києва XVIII – поч. XX ст. на міський ландшафт і формування у їх взаємодії історичного середовища як пам'ятки культурної спадщини досі залишається мало вивченим.

Підрозділ 1.2. «Джерельна база дослідження» висвітлює використані в роботі джерельні матеріали: речові (фортифікаційні споруди та будівлі оборонного призначення Києва XVIII – поч. XX ст.), писемні та зображальні. До писемних джерел належать історичні і сучасні нормативно-правові акти та документи законодавчого характеру (укази, регламенти, міжнародні конвенції, стандарти), а також справи, протоколи, статистичні звіти, пояснювальні записки генеральних планів Києва, описи та свідчення сучасників. Зображальні джерела представлені в роботі картографічними матеріалами – картами, планами, креслениками, графічними та об'ємними реконструкціями, художніми перспективними зображеннями, матеріалами поземельних та аерофотозйомок. Джерельна база охоплює період від XVII ст. до 2018 р.

Загалом в дослідженні використано матеріали з понад 50 фондів українських і закордонних архівних та бібліотечних установ, зокрема України – ДАМК, НБУВ, ЦДІАК (Київ), Російської Федерації – РГИА, РГВИА, РНБ (Санкт-Петербург), РГБ (Москва), Сполучених Штатів Америки – Бібліотека Принстонського університету (Princeton University Library) (м. Принстон), Бібліотека Гарвардського університету (Harvard College Library) (м. Кембридж). Окрему цінність складає ґрунтова електронна збірка картографічних матеріалів Києва, відсканованих видавництвом «ВАРТО».

Серед використаних матеріалів особливу цінність складають джерела фізико-географічного характеру – друковані нотатки мандрівників та путівники В. Ф. Зуєва, М. Тарановського, П. М. Чірвінського, а також матеріали комісій з вивчення краю, як наприклад, «Работы по съемкам и снимкам исторических мест» М. І. Акімова. Змістовними історичними джерелами є щоденники П. Алеппського, В. В. Ізмайлова, Ф. Ф. Вігеля та свідчення Д. В. Малакова. Особливу наукову цінність мають історичні документи: універсали Б. М. Хмельницького, грамоти Олексія Михайловича та короля Августа, рескрипти Олександра I, укази Петра I та Миколи I; галузеві регламенти, зокрема: «Уставы строительные», «Положение об управлении крепостями», «Городовые положения»; службові рапорти М. А. Мілорадовича, А. І. Меленського, П. О. Рум'янцева, доповідні листи І. С. Мазепи, М. І. Леонтєєва, М. І. Кутузова. Міжнародне право представлене «Конвенцією ЮНЕСКО про охорону Всесвітньої культурної і природної спадщини», національне законодавство – історичними та сучасними документами: проектом «Положения об охране древностей» Російської імперії, законами «Про охорону та використання пам'яток історії та культури» УРСР та «Про охорону культурної спадщини» України.

Картографічні джерела містять праці Г. Л. де Боплана, І. Ушакова, Л. М. Алларта, Д. І. Дебоскета, М. І. Кутузова, І. І. Меллера-Закомельського, Л. Шмігельського, Е. фон-Рунге, Ш. Б. Тарновського, М. І. Максимовича, А. І. Меленського, І. Д. Таїрова, М. В. Терпугова та ін. Поземельна та аерофотозйомка останніх років у виконанні О. Тоцького, В. Вознюка, К. Степанця, Р. Маленкова, О. Кумова, Г. Зензіної, О. Стельмаха, М. Рігуса.

У підрозділі 1.3. «Наукова методологія дослідження: теоретичні засади та методи» викладено концептуальне бачення проблеми в ракурсі середовищного підходу, теоретичні засади з позиції історичної науки, пам'яткознавства, ландшафтознавства та художньої естетики, методологічні принципи історизму, об'єктивності, системності, комплексності, міждисциплінарності та евристики, алгоритм проведення дослідження з метою вивчення історії формування фортифікаційного комплексу Києва XVIII – поч. XIX ст. та його впливу на трансформацію міського ландшафту.

Для здійснення дослідження застосовано комплекс методів, зокрема загальнонаукові: гіпотетико-дедуктивний (для розробки концептуальних підходів та здійснення логічних умовиводів і узагальнень), аналіз і синтез (для систематизації текстового та ілюстративного (графічного) матеріалу), структурно-системний (для вивчення структурних елементів культурного ландшафту Києва та систематизації емпіричного матеріалу), історично-аналітичний (для простеження історичних змін у фортифікаційній системі Києва означеного періоду та окремих елементів культурного ландшафту в історичній ретроспекції), планіметричний (для розроблення мірної системи, співвідносної з сучасною для полегшення читання архівних документів та стародруків).

Окрім того, застосовано галузеві методи: картографічний (для дослідження перетворень київського природного ландшафту на міську структуру, трансформації рельєфу та водних об'єктів, трасування інженерно-інфраструктурних мереж відповідно до характеру фортифікаційних укріплень); натурне спостереження (з виконанням авторських фотографій панорамних видів Старокиївської гори, Печерська, Подолу та прилеглих територій, вцілілих оборонних споруд або їхніх фрагментів для з'ясування цілісності фортифікаційної системи у її взаємодії з ландшафтом сучасного Києва); топонімічний (для уточнення локальних назв місцевостей Києва та їх порівняння з літописними й архівними назвами); композиційний (для визначення своєрідності досліджуваних міських територій, встановлення антропогенних факторів, пов'язаних з фортифікаційним будівництвом та їх впливом на видозміни рельєфу та гідрографії); ландшафтознавчий (для визначення ролі пам'яток у взаємодії з природно-антропогенним ландшафтом); художньо-естетичний (для естетичної оцінки досліджуваних об'єктів з позиції гармонійності їх структури у співвідношенні з формами рельєфу); графоаналітичний (для складання планів оборонно-фортифікаційних споруд на Старокиївському плато, Печерську та Подолі згідно з етапами їх формування

впродовж означеного історичного періоду); а також елементи статистичного аналізу (для кількісних підрахунків одиниць джерельної бази).

Більшість наукових термінів, які є фундаментальними для проведеного дослідження, ужито відповідно до редакції в лексикографічній літературі, зокрема: антропогенний ландшафт, еспланада, історична топоніміка, історичне середовище, міський ландшафт, культурний ландшафт, музеєфікація, оборонні укріплення (фортифікаційні споруди), об'єкт культурної спадщини, ревалоризація, ревіталізація, реновація, середовищний підхід та ін.

У другому розділі «Формування оборонної системи Києва XVIII – початку XX століття» надано короткий перелік переломних для формування міського ландшафту Києва та його трансформацій історичних подій, що сприяли розбудові укріплень та пов'язаних з ними оборонних споруд на території міста у визначений період.

У підрозділі 2.1. «Фортифікаційні укріплення Києва V – поч. XVIII ст.» викладено основні історичні події, що мали вплив на розбудову Києва як міста-фортеці з давніх часів і до масштабного військового будівництва на початку XVIII ст. Представлені факти підтверджують спадкоємність в оборонному зодчестві Києва (за винятком періодів занепаду), що відслідковуються в хронологічній послідовності. Доречно зауважити, що неодмінною рисою будівництва оборонних споруд у Верхньому місті, на Подолі і Печерську, починаючи з давніх та руських (V ст. – 1240 р.), литовсько-польських (1320–1654 рр.) і московських укріплень (1654–1700 рр.), було залучення найсучасніших на той час в Європі інженерних технологій. Проте, висока складність, вартість і тривалість фортифікаційних робіт часто приводили до незавершеності об'єктів і нівелювали передбачені інженерами переваги оборонних споруд.

Іншими причинами були часті зміни політико-адміністративного підпорядкування міста, неузгодженість інженерних робіт на оборонних об'єктах, відставання ресурсної бази, необізнаність з новітніми методами будівництва, що виявляли себе під час екстреної підготовки до оборони. Натомість в мирний час загострювалося питання невиправдано витратної та економічно не вигідної розбудови укріплень Києва, що згодом підкріплювалося відсутністю потреби у функціонуванні бойової фортеці глибоко в тилу після переміщення державного кордону Російської імперії на захід. Почасти від остаточної ліквідації фортеці в місті її рятувало усталене переконання в непорушності особливого статусу Києва та необхідності його першочергового захисту, навіть після втрати ним стратегічного значення та пониження класу фортеці.

Підрозділ 2.2. «Російське оборонне будівництво 1706–1877 рр.». Зважаючи на окреслені хронологічні межі дослідження, основну увагу звернено на вивчення останнього періоду – російського фортифікаційного будівництва в Києві протягом 1706–1877 рр. Загальним тлом для цього періоду є процес формування політико-адміністративної системи та оборонної доктрини

Російської імперії, яка полягала в масштабній експансії Росії з Подніпров'я на південний захід.

Початком одного з найбільш системних етапів оборонного будівництва в Києві є вихідна дата – 1706 р., коли на основі неодноразово поновлюваних у XVII ст. укріплень під керівництвом Петра I було закладено Печерську фортецю. Завдяки цьому протягом XVIII ст. (і до 1810-х рр. включно), хоча й з перервами, Київ сформувався як потужний форпост в південно-західному регіоні Російської імперії. Проте, напередодні війни з наполеонівською Францією було виявлено значні недоліки вже застарілої на той час фортеці на Печерську, зокрема відкритий контур з боку Дніпра у поєднанні зі складним рельєфом місцевості, існування на близькій відстані незахищених висот, і відповідно – відкритого простору для розгортання новітньої далекобійної артилерії ворога, відсутність місця для маневрів армій нового типу, чисельність яких зросла в сотні разів. Незважаючи на значні організаційні труднощі, за порівняно короткий термін (1810–1812 рр.) було зведено окреме Звіринецьке укріплення, яке мало захищати Печерськ в південному напрямку і прикривати маневр російської армії під час переправи на лівий берег Дніпра, завадивши артилерії ворога підійти на небезпечно близьку відстань до міста. Закінчити усі заплановані інженерні роботи, особливо на заселених підступах до Звіринця, завадив глибокий рейд наполеонівської армії значно північніше Києва, хоча основні споруди вже встигли побудувати. Незважаючи на післявоєнний період «романтизації» батальних зіткнень у відкритому полі далеко за межами фортець, неспокійна зовнішньополітична ситуація в Європі у 1830–1850-х рр. змусила російський уряд побудувати Васильківське та Госпітальне укріплення над долиною р. Либідь на Печерську. Простір між укріпленнями контролювався окремими, порівняно невеликими оборонними спорудами – вежами, стінами, валами. Варто зауважити, що до того часу майже повністю були ліквідовані залишки Старокиївської та Подільської фортець XVIII ст. (вали, рови, брами), які опинилися серед міської забудови. Поразка в Кримській війні 1854–1856 рр. майже до кінця XIX ст. загальмувала будь-яке військове будівництво в Києві. Воно було визнано застарілим і не відповідало часу у порівнянні з перевагами та маневреністю польових укріплень. Натомість, значних обертів набрало виробництво озброєнь на заводі «Арсенал», а муровані укріплення почали використовувати у несприятливих для них функціях – як склади, в'язниці та установи. Проте, швидкий економічний розвиток Російської імперії у 2-й пол. XIX ст. дозволив повернутися до ідеї довготривалих укріплень. Як наслідок, на південній околиці міста на протилежному березі р. Либідь, було зведено Лисогірський форт – майже повністю земляне укріплення, яке мало витримати удар піроксилінових снарядів ворога, найпотужніших в арсеналі артилерії того часу.

Зважаючи на те, що кінцевою датою, якою обмежується дослідження фортифікаційних змін на теренах міста, є 1909 р. (скасування еспланадних правил експлуатації Київської «фортеці-складу»), можемо з упевненістю стверджувати, що на початку XX ст. масштабних інженерних робіт в Київській

фортеці не велося. Одночасно припинилися заходи для підтримки укріплень в бойовому стані, а майно почали використовувати для складських, виробничих, господарських та інших потреб воєнного відомства. Така ситуація стала однією з причин вибуху на Звіринці у 1918 р., що призвело до ліквідації гетьманом П. П. Скоропадським усіх підрозділів Київської фортеці як бойової одиниці.

Підрозділ 2.3. «Фортифікаційна система Києва XVIII – поч. XX ст.» висвітлює основні фактори впливу від розбудови фортифікаційних споруд, що в комплексі призвели до перепланування деяких районів міста та спричинили кардинальні зміни в міському ландшафті. Інженерні роботи з оборони міста у XVIII – на поч. XX ст. потребували значного будівництва майже в усіх заселених частинах Києва, що неминуче провокувало конфлікти військових з місцевим населенням. Масовий та регулярний характер тогочасної практики будівництва укріплень передбачав відчуження значних, часто самовільно заселених міських територій, а також земельних ділянок, які в різний час законно належали міщанам-цеховикам, купецтву, козацькій старшині, духовенству та іншим становим групам суспільства. Так, перші територіальні та адміністративні зміни в Києві, що були пов'язані з будівництвом фортеці на Печерську, призвели до поглинання нею Вознесенського жіночого монастиря, частини території Києво-Печерської лаври, кількох культових споруд та міських поселень, зокрема Довга Нива, «Хрести», Красниця, Васильківські рогатки та ін.

Одночасно зі зведенням укріплень Київської фортеці відбувалося активне нарощування інженерно-промислових потужностей та розширення транспортного забезпечення міста як важливих складових інженерного облаштування довготривалих оборонних пунктів. Наведемо основні з них: налагодження постійних понтонних переправ на лівий берег Дніпра, що невдовзі поступилися стаціонарним мостам: ланцюговому, а згодом – залізничному, будівництво залізниці, гавані, створення промислового виробництва. Організація залізничного сполучення Києва з містами Російської імперії, хоча й відбувалася в концесійний спосіб з залученням приватного капіталу, була продиктована, у першу чергу, необхідністю мобільного пересування військ, техніки та вантажів на значні відстані. Залізниці, що обслуговували Київ, пролягли в долині р. Либідь, де невдовзі були започатковані перші промислові райони міста; там само, на Саперній Слобідці, розташувалися склади Київської фортеці. Сформувалася й стійка виробнича спеціалізація міських підприємств – переробка сировини, харчова, легка та військова промисловість для майнового забезпечення Російської армії.

У третьому розділі «Структурні зміни Києва у зв'язку з військовим будівництвом у XVIII – на початку XX століття» здійснено систематизацію фортифікаційних об'єктів Києво-Печерської фортеці, визначено їх вплив на міський ландшафт Києва та окреслено напрямки подальшої розбудови міста.

Підрозділ 3.1. «Структурні зміни київського міського ландшафту» присвячено вивченню містобудівних трансформацій Києва та його окремих територій – районів, вулиць, шляхів, природних елементів ландшафту.

Простежено практику контролю та втручання центральних органів державної влади у справи місцевого самоврядування, що позначилося на нерівномірному адміністративно-територіальному поділі міста, практики забудови Києва за попередньо узгодженими планами в долині р. Глибочиці на Подолі, в заплаві р. Либідь, в долині р. Хрещатик, на землях історичних місцевостей Липки, Клов, Старокиївська гора (район вул. Велика Житомирська), у передмісті Лук'янівка, вздовж Васильківського шляху та Брест-Литовського шосе. Варто згадати й про передислокацію поселень в Печерському форштадті в бік вулиці Московської та Печерської площі, виселення Вознесенського жіночого монастиря з території Збройного арсеналу до Флорівського монастиря на Подолі, а також виникнення робітничих селищ на Солом'янці, Шулявщині (Шулявці), Трухановому острові.

Виявлено особливості трасування міських інфраструктурних та інженерних мереж (вулично-дорожньої, залізничної, трамвайної, електричної, телеграфної, водогінної). Звернено увагу на підходи, за якими визначалися місця для розміщення споруд з виробництва електроенергії й водного постачання міста та великих переробних промислових підприємств і забезпечення їх сировинними та іншими ресурсами. Хоча еспланада фортеці забороняла використання певних територій міста, проте для її обслуговування було створено мережу важливих для міста доріг. Так, вулиця Московська стала головною транспортною магістраллю Печерська, Петрівська алея та Неводницький шлях забезпечили зв'язок з переправами, Набережне шосе – комунікацію з Миколаївським ланцюговим мостом. Швидкими темпами формувалася система місцевих доріг та вулиць, які, минаючи Печерськ, поєднували київські околиці з Липками, Хрещатиком та Подолом. Не менш важливим була заміна понтонних переправ стаціонарними мостами: ланцюговим (1848–1853 рр.) для проїзду гужового транспорту, згодом – залізничним (1868–1870 рр.), по якому було прокладено Києво-курську залізничну лінію (1866–1870 рр.). Для водного сполучення Києва з містами Російської імперії в затоці р. Оболонь побудовано річкову гавань та казенні майстерні для її обслуговування (1897–1899 рр.), що сприяло нарощуванню річкового судноплавства на Дніпрі. Використання залізничного транспорту для обслуговування виробничих підприємств пришвидшило перевезення вантажів, а з відкриттям пасажирського руху приміською залізницею – підвищило мобільність населення. Проведення телеграфу, а пізніше – мереж водогону та вуличного освітлення, мали, насамперед, задовольняти потреби Київської фортеці, а вже потім поширилися на усе місто. За подібним принципом було влаштовано міські електростанції, станції забору води з Дніпра, постачання сировиною промислових виробництв.

Описано трансформації рельєфу історичних місцевостей суходільної частини Києва, особливо яружних комплексів, видозміни масивів зелених насаджень; конфігурацій водних поверхонь та водотоків, а також запровадження практики міського благоустрою, поштовхом до яких було будівництво та функціонування Київської фортеці. Наголосимо, що існування в

структурі міста такого масштабного об'єкта несло в собі сильне навантаження на міський природний комплекс та експлуатацію його ресурсів. Київський рельєф, який був значно більше почленований в давні часи, з початком фортифікаційних робіт зазнає значних перетворень: зриття високих пагорбів (г. Уздихальниця, XVII ст.), руйнування терас (прокладання Олександрівського узвозу з Печерська на Поділ), підвищення рельєфу за рахунок насипання земляних валів (район Обсерваторної гірки), нарощення пагорбів (підсипання східного схилу долини р. Либідь під гласис фортеці на Черепановій горі), нарізання штучних терас на схилах пагорбів (район Києво-Печерської лаври) та ін.

Зміни в структурі водних об'єктів, пов'язаних з розбудовою фортеці призвело до виснаження водних потоків (Неводницький ручай), їх ліквідації (р. Почайна), вирівнювання русел річок (Либідь і Глибочиця), припинення існування як природних об'єктів (річки Либідь, Глибочиця, Клов, Хрещатик). Розвиток цегельного виробництва завдяки збільшенню обсягів будівельних робіт у фортеці спричинив посилену експлуатацію глиняного кар'єру на Деміївці, через що утворилася штучна водойма Глинка в районі сучасної Либідської площі.

У підрозділі 3.2. «Роль фортифікаційних споруд у формуванні міського ландшафту Києва» узагальнено наслідки будівництва та експлуатації фортифікаційних споруд і будівель оборонного призначення XVIII – поч. XX ст. та зміни в структурі міського ландшафту Києва. Визначено утилітарну та пам'яткознавчу цінність історичної оборонної системи Києва. Розглянуто способи використання Київської фортеці після її демілітаризації – музеєфікація, створення історико-архітектурних заповідників у 1930–1980-х рр.

Будівництво фортифікаційної системи сприяло також і прогресивним процесам в розбудові Києва визначеного періоду, а саме об'єднанню окремих, розрізнених територій міста в цілісну містобудівну структуру. Ці процеси спонукали до освоєння і заселення долин річок Либідь, Глибочиця, Клов, Хрещатик, переобладнання існуючих під'їзних доріг до Києва на правому березі, зведення стаціонарних мостів, які з'єднали місто з лівобережжям, а згодом і поступового освоєння лівого берега Дніпра. Завдяки таким перетворенням Київ набув статусу міста-фортеці, отримав привілеї порівняно з ординарними містами Російської імперії, що обумовило прокладання залізниці та створення портової інфраструктури (Київська гавань на Подолі).

Історія оборонних споруд Києва з 1909 р. до сьогодні – це поступовий вивід Київської фортеці зі складу діючої Російської армії, втрата чинності містобудівних обмежень, зняття заборони на використання деяких територій, їх інкорпорація до міського простору та подальша забудова. Скасування еспланадних правил сприяло зміні функцій будівель оборонного призначення на користь цивільних установ та закладів, які розмістилися в межах укріплень. Таким чином, за досить тривалий процес демілітаризації частина споруд перейшла до державних воєнізованих формувань, установ, підприємств з

закритим доступом, інша – до приватних закладів та торгово-офісних центрів з обмеженим доступом для дослідників і громадськості.

Протягом ХХ ст. з оборонними спорудами та будівлями Київської фортеці відбулися такі трансформації: створення зелених зон, заповідників і парків; забудова вільних внутрішніх і зовнішніх територій укріплень; прокладання шляхів та зведення мостів (вулично-дорожня та транспортна мережі); пристосування (перебудова, добудова) земляних фортифікаційних споруд та мурованих будівель оборонного призначення до нових потреб та ін.

Останній період існування Київської фортеці (ХХ – поч. ХХІ ст.) можна охарактеризувати як перехідний від утилітарного використання її споруд до надання їм статусу об'єктів культурної спадщини. На території Київської фортеці було створено кілька закладів культури та заповідного фонду, що сприяють збереженню та охороні цієї пам'ятки: Національний історико-архітектурний музей «Київська фортеця», Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Національний ботанічний сад імені Миколи Гришка НАН України, Національний культурно-мистецький та музейний комплекс «Мистецький арсенал».

Підрозділ 3.3. «Сучасні підходи до збереження об'єктів культурної спадщини та пропозиції щодо використання історичних оборонних споруд Києва в майбутньому» містить авторську пам'яткознавчу оцінку оборонної системи Києва ХVІІІ – поч. ХХ ст. та її значення для сучасності. Завдяки матеріалам натурного обстеження та фотофіксації, виконаних автором, зроблено об'єктивні висновки щодо технічного стану історичних оборонних споруд Києва означеного періоду. На основі цього було розроблено пропозиції та рекомендації щодо подальшого використання об'єктів фортифікаційної системи Києва ХVІІІ – поч. ХХ ст.

Завдяки аналізу фотоматеріалів, результатів натурного обстеження та авторської фотофіксації укладено актуальний перелік фортифікаційних споруд та будівель оборонного призначення Києва ХVІІІ – поч. ХХ ст. і зафіксовано кардинальні зміни, що відбулися з ними останнім часом. У зв'язку з тим, що частину міської території, яку займають оборонні споруди, переплановано під забудову, значна кількість об'єктів оборонного характеру була зруйнована, а комплекс Київської фортеці втратив загальну цілісність. Зважаючи на це, у запропонованому переліку об'єктів відсутня прив'язка до конкретних укріплень, натомість за основу взято наскрізну хронологічну послідовність. На основі візуально зафіксованих змін складено таблицю, яка містить таку базову інформацію про об'єкти оборонного призначення Київської фортеці, зокрема: період створення, ступінь збереженості, реставраційно-реконструктивні роботи, локалізація за сучасною топонімією.

Відповідно до результатів обстеження та укладеного актуального переліку пам'яток, фортифікаційні об'єкти Києва ХVІІІ – поч. ХХ ст. за станом їх збереженості поділяємо на п'ять груп: втрачені, поруйновані, занедбані, трансформовані, збережені споруди. Зважаючи на усталені напрямки захисту автентичної історичної забудови і міських ландшафтів та зразки архітектурних

концепцій і форм використання об'єктів культурної спадщини, наводимо три блоки теоретично обґрунтованих заходів щодо гармонізації, змістовного наповнення та функціональної організації міського середовища навколо фортифікаційних споруд та будівель оборонного призначення Києва визначеного періоду, які сприятимуть їх збереженню.

Спираючись на вітчизняні і закордонні підходи до музеєфікації, приклади ревалоризації, проекти ревіталізації пам'яток культури та власні наукові висновки, були розроблені авторські пропозиції та рекомендації щодо збереження і використання фортифікаційних споруд Києва XVIII – поч. XX ст. Висновки та рекомендації пропонується використати для вдосконалення законодавчої бази, пам'яткоохоронних заходів та режимів використання об'єктів культурної спадщини.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні теоретично обґрунтовано кардинальний вплив міської оборонної системи – фортифікаційних споруд та будівель оборонного призначення Києва XVIII – на поч. XX ст. на поступову урбанізацію міського ландшафту. Результати натурного обстеження та фотофіксація дають підстави вважати певні елементи міського ландшафту Києва невід'ємною складовою його історичного середовища – культурним ландшафтом і служать основою для розроблення рекомендацій з його збереження та використання.

1. Здійснено системний аналіз вітчизняної й зарубіжної історіографії з фізико-географічних (топографічних, гідрографічних, картографічних), історико-містобудівних (міська забудова та інфраструктура, оборонний аспект), ландшафтознавчих (міський ландшафт та урбаністика), пам'яткознавчих, музеєзнавчих та пам'яткоохоронних студій, які заклали теоретико-методологічне підґрунтя дослідження.

2. Джерельна база дослідження включає речові, писемні та зображальні матеріали, останні складають основну частину (картографічні та іконографічні). Для вивчення речових джерел було здійснено натурні обстеження та фотофіксацію фортифікаційних об'єктів XVIII – поч. XX ст. та історичних місцевостей на Старокиївській горі, Подолі та Печерську. Осмислення великого корпусу джерел дозволило всебічно і комплексно вивчити досліджувану проблему.

3. Встановлено, що розкриття обраної теми неможливе без залучення середовищного підходу, який спирається на теоретичні засади історичної науки, пам'яткознавства, ландшафтознавства, художньої естетики, методологічні принципи історизму, об'єктивності, системності, комплексності, міждисциплінарності, евристики та застосуванні галузевих методів: топографічного, картографічного, ландшафтознавчого, композиційного, натурного обстеження, художньо-естетичного та ін., науковий інструментарій яких дозволив здійснити поетапну та всебічну реконструкцію міського ландшафту Києва XVIII – поч. XX ст.

4. Визначено основні історичні періоди фортифікаційного будівництва на теренах Києва, а саме: давній та руський (V ст. – 1240 р.), литовсько-польський (1320–1654 рр.), московський (1654–1700 рр.). Встановлено, що особливих масштабів оборонне будівництво в Києві набуло під час перебування України у складі Російської імперії 1700–1900-х рр. З'ясовано, що фортифікаційна система Києва не мала системного та послідовного характеру, починаючи з часів Литовсько-польського правління, Гетьманщини, Московської держави до часів Російської імперії. У різний час існували різні пріоритети. Спочатку охоронялась тільки Замкова гора над Подолом, пізніше обороняли відкритий північно-східний напрям та Верхнє місто, потім основні укріплення були зосереджені на Печерську, а на останньому етапі функцію оборонних форпостів стали відігравати форти, зведені для захисту міста на південно-західних околицях.

5. Досліджено міський ландшафт Києва у визначених хронологічних межах та його зміни у зв'язку з будівництвом і функціонуванням Київської фортеці: трансформація рельєфу, видозміни зелених насаджень і водних об'єктів, трасування вулиць та мереж міської інфраструктури, розширення існуючих і створення нових районів міської забудови, особливий територіальний поділ міста.

6. Встановлено основні передумови будівництва Київської фортеці у 1706–1877 рр. та фактори її впливу на міське середовище. До них належать: практика відчуження міських територій під будівництво оборонних споруд та укріплень; планування еспланад (за рахунок ліквідації дрібних поселень на Печерському форштадті: «Хрести», Довга Нива, Васильківські рогатки та ін.), забудова міських районів за узгодженими планами (Липки, Хрещатик, «Нова Збудова»); інженерне, транспортне та промислове забезпечення міста (сухопутні шляхи, переправи, мости, річковий порт, залізниця).

7. З'ясовано, що будівництво та функціонування фортеці мали як негативні, так і позитивні наслідки і для містобудування Києва, і для міського ландшафту. Починаючи з XVII ст. існувала практика будівництва житла для московського гарнізону, у XVIII–XIX ст. – зведення капітальних казарм для військових та тимчасових адміністративних споруд («дерев'яний» Діловий двір на р. Либідь), стаціонарних оборонних підприємств (арсенальні майстерні, завод «Арсенал»). Населення, примусово виселене з місцевостей, відведених під будівництво фортеці, освоювало передмістя, завдяки чому стихійно виникли нові поселення та утворилися міські райони за задалегідь укладеними планами (хаотична дерев'яна, а згодом капітальна забудова Хрещатика і спланований район Нової Збудови в долині р. Либідь). Транспортне забезпечення Київської фортеці сприяло прокладанню нових вулиць відповідно до траєкторій укріплень та військових доріг (Паркова дорога, Петрівська алея, Набережне шосе, Еспланадна, Старонаводницька вулиці).

8. Висвітлено питання історико-культурної цінності та унікальності київського міського ландшафту, який є пам'яткою минулого і візитівкою столиці України. Окрему оцінку отримала фортифікаційна система Києва та її

функціональні зміни, описано процес демілітаризації та музеєфікації Київської фортеці у 1930–1980-х рр., сучасний стан досліджуваних об'єктів. Практичним результатом є авторські пропозиції та рекомендації зі збереження, ревалоризації та використання вцілілих фортифікаційних споруд і будівель оборонного призначення як історичних пам'яток, зважаючи на стан їх збереженості та локалізацію.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні результати дослідження:

1. Науменко В. В. Історія формування вулиць Верхній Вал і Нижній Вал як складових містобудівного комплексу Подолу в контексті охорони київської містобудівної спадщини (XI–XIX ст.) (Ч. 1). *Праці Центру пам'яткознавства*: зб. наук. пр. Київ, 2015. Вип. 28. С. 59–70.
2. Науменко В. В. Історія формування вулиць Верхній Вал і Нижній Вал як складових містобудівного комплексу Подолу в контексті охорони київської містобудівної спадщини (XI–XIX ст.) (Ч. 2). *Праці Центру пам'яткознавства*: зб. наук. пр. Київ, 2016. Вип. 29. С. 71–81.
3. Науменко В. В. Державне та місцеве регулювання розвитку Києва XVIII – початку XX ст.: адміністративний поділ та заселення території міста. *Переяславський літопис*. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 12. С. 17–36.
4. Науменко В. В. Державне та місцеве адміністративне управління розвитком Києва XVIII – поч. XX ст.: основні нормативні акти та виконавчі органи влади. *Сб. публ. мультидисциплінарного науч. жур. «Архивариус»* (по матеріалам XXIII междунар. науч.-практ. конф. 1 ч.: «Наука в современном мире» (Київ, 20 ноября 2017 г.): сб. со ст. Київ: «Архивариус», 2017. С. 26–53.
5. Науменко В. В. Державне та місцеве адміністративне управління розвитком Києва XVIII – поч. XX ст.: основні нормативні акти та виконавчі органи влади (історіографічний аспект). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. Миколаїв, 2017. № 2(44)2017. С. 100–106.
6. Науменко В. В. Ревалоризація вулиць Верхній Вал та Нижній Вал як комплексної містобудівної пам'ятки історичного середовища київського Подолу. *Sciences of Europe*. Praha, 2017. № 20(20). Vol 2. С. 25–36.
7. Науменко В. В. Поняття «культурний ландшафт» в контексті пам'яткознавства: проблема визначення. *Studia slawistyczne. Etnolingwistyka i Komunikacja Międzykulturowa*. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, 2018. St. 323–331.
8. Науменко В. В. Фотофіксація стану пам'яток у сучасному міському ландшафті на прикладі фортифікаційних споруд Києва XVIII – поч. XX ст. *Праці Центру пам'яткознавства*: зб. наук. пр. Київ, 2018. Вип. 34. С. 67–87.
9. Науменко В. В. Оборонне значення Києва як міста-фортеці у XVIII – на поч. XX ст. *Sciences of Europe*. Praha, 2019. № 39. Vol. 3. С. 58–63.

10. Науменко В. В. Фізико-географічні особливості міського ландшафту Києва в історичному контексті. *The Scientific Heritage*. Budapest, 2019. № 36. Р. 2. С. 3–9.

Публікації, які додатково висвітлюють результати дослідження:

11. Науменко В. В. Пам'яткознавче поняття «культурний ландшафт» в українській мові: проблеми визначення. *Словенська терминологія данас: међународни научни симпозијум* (Београд, 11–13. маја 2016. године). Београд: Српска академија наука и уметности, 2016. С. 35.

12. Науменко В. В. Державне та місцеве регулювання розвитку Києва XVIII – поч. XX ст.: адміністративний розподіл та заселення території міста. *VI Всеукраїнські Зарембівські наукові читання «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції»* (Київ, 18 квітня 2017 р.). Київ: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК, 2017. С. 214–232.

13. Науменко В. В. Фортифікаційні споруди XVIII – поч. XX ст. у сучасному міському ландшафті Києва. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст.* Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2019. Вип. 28. С. 317–321.

АНОТАЦІЯ

Науменко В. В. Вплив фортифікаційних споруд на формування міського ландшафту Києва XVIII – поч. XX ст.: історико-пам'яткознавчий аспект. Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.05 – Музезнавство. Пам'яткознавство. Центр пам'яткознавства НАН України Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Київ, 2019.

Дисертаційне дослідження присвячено проблемі впливу фортифікаційних споруд на формування міського ландшафту Києва XVIII – поч. XX ст. Проаналізовано досвід вітчизняної і зарубіжної історіографії, дотичної до теми дослідження: фізико-географічні, ландшафтознавчі, картографічні, історико-містобудівні, пам'яткознавчі, музезнавчі та пам'яткоохоронні розвідки про Київ, які склали теоретичне підґрунтя роботи. Джерельною базою послужили фортифікаційні об'єкти, архівні та сучасні документи, картографічні та іконографічні зображальні засоби – карти, схеми, малюнки, фотографії, власні фотоматеріали. Попередньо розглянуто й підтверджено основні періоди історії фортифікаційного будівництва на теренах Києва: давній та руський (V ст. – 1240 р.), литовсько-польський (1320–1654 рр.), московський (1654–1700 рр.), російський (1700–1900-х рр.). Досліджено історичні зміни міського ландшафту у зв'язку з будівництвом та функціонуванням Київської фортеці: трансформація рельєфу, видозміни зелених насаджень і водних об'єктів; трасування вулиць та мереж міської інфраструктури, розширення існуючих й поява нових районів. Об'єктивну оцінку отримала фортифікаційна система Києва та її функціональні видозміни після демілітаризації та музеєфікації Київської фортеці у 1930–1980-

х рр. Розроблено авторські пропозиції та рекомендації щодо збереження, ревалоризації та використання фортифікаційних споруд Києва в майбутньому.

Ключові слова: Київська фортеця, фортифікаційні споруди, міська забудова, культурний ландшафт, історичне середовище, культурна спадщина, ревалоризація.

АННОТАЦИЯ

Науменко В. В. Влияние фортификационных сооружений на формирование городского ландшафта Киева XVIII – нач. XX в.: историко-памятниковедческий аспект. Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 26.00.05 – Музееведение. Памятниковедение. Центр памятниковедения НАН Украины и Украинского общества охраны памятников истории и культуры. Киев, 2019.

Диссертационное исследование посвящено проблеме влияния фортификационных объектов на формирование городского ландшафта Киева XVIII – нач. XX в. Проанализирован опыт отечественной и зарубежной историографии, касающийся данной темы: физико-географические, ландшафтоведческие, картографические, историко-градостроительные, памятниковедческие, музееведческие и памятникоохранные исследования Киева, которые заложили теоретическую основу работы. Материалом исследования послужили фортификационные объекты, архивные и современные документы, картографические и иконографические изобразительные средства – карты, схемы, рисунки, фотографии, собственные фотоматериалы. Предварительно рассмотрены и подтверждены основные периоды истории фортификации на территории Киева: древний и руський (V в. – 1240 г.), литовско-польский (1320–1654 гг.), московский (1654–1700 гг.), российский (1700–1900-е гг.). Исследованы исторические изменения городского ландшафта в связи со строительством и функционированием Киевской крепости: трансформация рельефа, изменения зеленых насаждений и водных объектов; трассировка улиц и сетей городской инфраструктуры; расширение существующих и образование новых районов. Объективная оценка была дана фортификационной системе Киева и ее функциональные изменения после демилитаризации и музеефикации Киевской крепости в 1930–1980-х гг. Нарботаны авторские пропозиции и рекомендации по сохранению и ревалоризации и использования фортификационных сооружений Киева в будущем.

Ключевые слова: Киевская крепость, фортификационные сооружения, городская застройка, культурный ландшафт, историческая среда, культурное наследие, ревалоризация.

ABSTRACT

Naumenko V. V. Influence of Fortifications on the Formation of the Urban Landscape of Kyiv of the 18th – Early 20th Century: Historical and Monument Studies Aspect. A manuscript.

The dissertation for the academic degree of Candidate of Historical Sciences, specialty 26.00.05 – Museology. Monument Studies. The Centre of Monument Studies of NAS of Ukraine, The Ukrainian Society for Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv, 2019.

The dissertation is devoted to the problem of impact of fortifications and defensive works on the formation of Kyiv urban landscape of the 18th – early 20th c. which gave rise to the progressive tendency of unification of historically separated territories into a single city ensemble. Active fortification building of 1700–1800s and limitations of the central part of Kyiv by providing esplanad restrictions stimulated systemic urbanization of suburban territories which became the mainstream for the development of the whole city. The topicality of the research is determined by the environmental approach to study of the role of objects of cultural heritage in their interaction with the environment in a permanently transforming modern urban structure. The scientific task of the research is to theoretically ground the cardinal influence of Kyiv fortifications and defensive works of the 18th – 19th c. on the character of the urban landscape changes and to compose recommendations on protection of cultural landscape as integrated element of the historical urban environment. The aim of the research is to perform a complex historical monument study of the immovable objects of cultural heritage, i.e., Kyiv defensive system of the 18th – early 20th c., and its influence on the urban landscape. The outlined aim determines the following tasks: to characterize the principle historical periods of Ukraine connected with fortification building in Kyiv; to trace historical transformations of Kyiv landscape and its administrative division caused by fortification building in the 18th – early 20th c.; to give objective assessment of the preserved fortifications and historical landscape of modern Kyiv and compose recommendations on their protection, revalorization, and usage in the future. The object of the research is cultural landscape of Kyiv and its changes connected with fortification building and exploitation in the 18th – early 20th c. The subject of the research is objects of the defensive system of Kyiv of the 18th – early 20th c.

The characteristics of city landscape and its main historical changes in the time of construction and exploitation of the Kyiv fortress and its influence on the urban building, tracing of urban infrastructure networks, and transformation of relief have been explored. The objective assessment has been given to the fortification system of Kyiv and its functional changes, in particular, measures of demilitarization and museum design of the Kyiv fortress in the 1930s–1980s. The author's recommendations on preservation and revitalization of the existing fortifications and defensive works in the city of Kyiv have been worked out. The perspectives of using these historical objects in the future have been outlined.

Key words: Kyiv fortress, fortifications, urban building, cultural landscape, historical environment, cultural heritage, revitalization.